

SEPARAAT

ETNOGRAAFIAMUUSEUMI AASTARAAMAT XXII

TALLINN 1967. a.

LÖUNA-EESTI MAASEPAD XVIII SAJANDIL JA XIX SAJANDI ALGUL

JURI LINNUS

Eesti agraarajaloo uurijatele pakuvad rikkalikku faktilist materjali adramaa- ja hingede revisjonid. Eestimaa kubermangu osas on see aines täies ulatuses säilinud ja leidnud ajaloolaste poolt ka rohket kasutamist. Vastavaid allikmaterjale kasutades on käesoleva kirjutise autor juba teinud kokkuvõtte XVIII sajandi Põhja-Eesti maaseppadest¹. Liivimaa kubermangus XVIII sajandil läbiviidud seitsme adramaarevisjoni materjalid asuvad Moskvas Vanade Aktide Riiklikus Keskarihiivis. Neis revisjonides leidub maakäsitööliste kohta käivat ainet üsna juhuslikult ja tunduvalt vähem kui Eestimaa vastavates materjalides. Käesolevas artiklis oleme kasutanud teise, viienda ja seitsmenda revisjoni materjale aastatest 1721—1724, 1744 ja 1757—1758². XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse maaseppadest saame ainet hingede revisjonide materjalidest, mis aga Liivimaa Eesti alade kohta on Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarihiivis säilinud üsna puudulikult³. IV revisjoni lehed (1782) on enam-vähem täielikult olemas vaid 6 kihelkonna kohta (Pärnu-Jaagupi, Tarvastu, Torma, Palamuse, Rannu, Sangaste), tervikuna aga 115 mõisast. V revisjoni materjalid (1795) on üsna täielikult olemas 7 kihelkonnast (Tõstamaa, Tori, Vändra, Paistu, Kodavere, Põlva ja Röpina), üldse on aines olemas 167 mõisa kohta. VI revisjon (1811) on enamikus kihelkondades säilinud, kuna puduvate mõisate osas on kasutatud VII revisjoni (1816). Liivi-

¹ J. Linnus, Põhja-Eesti maasepad XVIII sajandil. EMAr XXI, Tln., 1966, lk. 296—310.

² Vanade Aktide Riiklik Keskarihiiv, f. 274, nim. 1, s.-ü. 171, 172, 181, 182 (1721—1724); 210—215 (1744), 238—243 (1757—1758). Vastava revisjoni materjale kasutades anname revisjonile viimase aasta nimetuse (1724. ja 1758. a. revisjonid). Teades mõisa nime ja revisjoni läbiviimise aega, on vastavad andmed kergesti leitavad. Seetõttu artiklis adramaarevisjonidele ei viidata. Sama on maksev ka hingede revisjoni kohta.

³ RAKA, f. 1865, nim. 1—5.

maa revisjonilehtedes on maakäsitöölised leidnud vaid juhuslikku märkimist. Küll on aga järjekindlalt kirjas mõisarahva hulka kuuluvad sepad, samuti vabade seas olevad ametimehed. Revisjonilehtedele on heaks täienduseks 1804.—1805. aasta vakuraamatud, mis arhiivis on suhteliselt täielikult säilinud (337 mõisast on vakuraamatud olemas 271 mõisa kohta)⁴. Vakuraamatutes on tavaliselt ära märgitud mõisa ametimehed, vahel ka vabadike nimistu koos lisaametitega. Saaremaa osas kasutati vaid väga lünklikult säilinud hingede revisjoni materjale. Kõigi autori kasutada olevate allikate alusel võime eristada küla- ja mõisaseppa ning vaba seppa. XIX

Sepa rahvapärast nimetust saame jälgida revisjonides esinevate lisanimede ja vastava perioodi sõnaraamatute alusel. XVIII sajandil on *sepp* pea ainuvalitsev Tartu- ja Viljandimaa põhjaosas ning Saaremaal. XIX sajandi algul levib see termin juba mõnevõrra lõuna poole (Puhja, Rannu, Helme, Halliste). *Raudsepp* on iseloomulik eriti Kagu-Eestile. Pärnu- ja Viljandimaa lõunaosas kasutatakse seda nimetust järjekindlalt vaid mõnes kihelkonnas (Tori, Tarvastu, Paistu), kuna tavaliselt on rööbiti käibel nii *sepp* kui ka *raudsepp*. Kõnekeeles on ilmselt eelistatud lühemat vormi. Nii esineb Lõuna-Eesti rahvalauludes järjekindlalt ainult *sepp*⁵.

Külasepad on revisjonides ära märgitud vaid üksikjuhtudel. Külas töötavaks sepaks saame pidada seda talupoega, kelle kohta on revisjonides selgitav lisamärkus: *on sepp, elatub käsitööst*. Külaseppade hulka on loetud ka need talupojad, kes kannavad lisanime *Schmidt, Kleinschmid, Kleenschmid, Lenschmit*. Läbivaadatud adramaarevisjonides leidsime 45 sellisel viisil kindlakstehtavat külas töötavat seppa (1724. aastal 14, 1744. aastal 18, 1758. aastal 13), kellest osal on maad, osa aga maatud. Arvestades adramaarevisjoni eesmärgi on maaga külasepad kirja pandud küllalt järjekindlalt. Vaevalt aga võime loota, et kõigile sepatööga tegelevatele talupoegadele on vastav selgitav märkus lisatud. Maaga sepad esinevad peamiselt suuremates mõisates ja nende talupere suurus ega loomade arv ei erine teiste sama suurusrühma talude vastavast näitajast. Samuti pole erinevusi ka feodaalsete koormiste suuruses. 1724. aastal on adramaarevisjonis ära märgitud 6 maaga külaseppa. Audru mõisas kasutab sepp Marten Schwen uusasukana $\frac{1}{16}$ adramaad kaks aastat kohustustevabalt. Sepp on 9 aastat ära

⁴ RAKA, f. 567.

⁵ Vt. lähemalt: J. Linnus, Lisanimi *Sepa ~ Raudsepa. Emakeele Seltsi aastaraamat* 13, Tln., 1967; J. Linnus, *Sepp eesti rahvatraditsioonis*. EMAr XX, Tartu, 1965, lk. 171 jj.

olnud ja 1724. aastal uuesti arvele võetud. Viljandi mõisa piirivahi sepp Rautsep Jahni kasutada on $\frac{1}{32}$ adramaad küla võsmaal. Kurista mõisa Aidu külas elab sepp Seppa Jack Pawel, kes $\frac{1}{16}$ adramaa eest teeb mõisale aasta läbi nädalas ühe rakme ja ühe jalapäeva. Sepa pere koosneb vaid töøjõulisest mehest ja naisest, loomadest on hobune, 2 härga, 2 lehma ja noorloom. Alatskivi mõisa Peatsekivi külas elav sepp Johan kasutab niisama suurt talu samasuguste koormiste eest, kuid sepal on 5 last ja enam loomi — 3 hobust, 3 lehma ja 2 noorlooma. Saare mõisa Vassevere külas sepp Thomas on veerandadrik, kuna Sangastes Leha Schmidt Andresel on $\frac{1}{8}$ -adramaaline talu. 1744. aasta revisjonis on maaga külaseppi kirja pandud juba 13. Mihklis Kalli mõisas elab Puiatu mõisast pärinev Matz, kes uusasukana kasutab $\frac{1}{16}$ adramaad kohustustevabalt. Saardes Laiksaare mõisas on sepp Jacki kasutada väga halva maaga hajatalu ($\frac{1}{8}$ adramaad). Hajatalus elavad ka Vastsemõisas Schmid Matz ja Pangodis Schmid Hans. Pobelimaal aga asuvad Kõo mõisas Mahlaste külas Seppa Jürri ja Kabala mõisa Väike-Villevere külasepp Schmid Hans. Seppa Jürri peres on peale mehe veel 3 töövõimelist naist ja 5 last, edasi hobune, varss, härg, 3 lehma ja 2 noorlooma. Rootsi sõduri poeg Schmid Hans on siin pärisorjastatud. Tema peres on vana mees, vana naine ja kaks poeglast, peale selle hobune, lehm ja vasikas. Kivijärve mõisas Teilma külas sepp Bertelil on väike tükk maad. Pühajärve mõisas Schmid või Rautseppa Jürri ja Jaanil on peale $\frac{1}{8}$ adramaa veel veski, mille eest maksavad aastas 3 tündrit vilja. Ka Kõlleste mõisa Ihamaru küla Klenschmid Jürri talul on väike veski, mille eest aga mingit maksu ei ole. Maaga seppi on veel mitmes mõisas (Sangastes veerandadrik Kleenschmid Ande, Kagrिमõisas veerandadrik Schmid Otto ja Peter, Koigu mõisas kubjas Schmid Otto, Vastseliina mõisas Klein Schmid Laisar Lauer). 1758. aastal on revisjonis leidnud märkimist 7 maaga külaseppa. 1744. aastal kirjapandud sepataludest on nüüd alles jäänud vaid 3: Schmidt Bertel Kivijärve mõisas, Rautsep Märt Pühajärve mõisas Schmid Jürgeni [= Jürri] maal ja Lenschmid Jürri Kõlleste mõisas (nüüd juba pooladrik). Palamusel Roela mõisas on natuke maad vabadik Pois Hansul, kes oli olnud sepp. Saare mõisas on Schmid Thomasel $\frac{3}{8}$ -adramaaline talu, kuna Tamme mõisas (Rannu) sepp Hanso Andresel on $\frac{1}{8}$ -adramaaline hajatalu. Vana-Antslas maksab Rautsep Peter Thomas $\frac{1}{8}$ adramaa eest 12 rubla *Freigeld*'i. Võimalik, et siingi on tegemist sepaga, kes ennast rahaga mõisakohustustest vabaks lunastanud.

Maatud külasepad on adramaarevisjonides üsna juhustlikult märkimist leidnud. Suhteliselt vähestes mõisates on kirja pandud vabadikud ja nende hulgas vahel ka seppi. Võimalik, et

revisjonis märgitakse ära vaid need sepad, kellel on olemas oma väikene majapidamine (elamu ja loomad). Taluperedes elavaid maatuud seppi on aga väga harva üles loetud. Tavaliselt koosneb sepa pere mehest, naisest ja lastest. Vanu mehi ja naisi leidub nendes peredes harva. Sepal on ikka ka loomi, tavaliselt hobune ja lehm (vahel ka 2 lehma). Õige mitmel korral on maatu sepp ära märgistatud kui vabadik (*Einwohner, Pobollen, Los-treiber, Badstübler*). 1724. aasta revisjonis leiame 8 maatu seppa. Erakordselt suur majapidamine on Vana-Tänassilma mõisa alal elaval sepal Kaubsar Jaaskil, kelle peres on 2 meest, 3 naist ja 1 laps. Väga suur on maatu kohta loomade arv — 2 hobust, 2 härga, 4 lehma ja 3 noorlooma. Tormas Vaiatu mõisas elab Micko Hannuse maal Schmid Jürri, kelle kohta mingeid muid andmeid ei anta. Samas Tarakvere mõisa alal elab 7 aastat Saare mõisa talupoeg Schmid Maddis, kes elatub sepatööst ja omab ainult lehma. Jõgeva mõisas on sepp Ustallo Reinul hobune ja lehm. Mäksa mõisa alal elab Sootaga mõisa talupoeg Leppico Bertel juba 30 aastat. See pime ja kurt vana sepp toidab end sepatöoga, pidades hobust ja lehma. Niisama palju loomi on ka Rõngus Koruste külas sepp Tido Peetril, kelle pere on aga küllalt suur — 2 meest, 2 naist ja 5 last. Vastseliinast pärinev Rahvanurme Daniel elab juba 16 aastat Uderna mõisas. Maatul sepal on hobune ja 2 lehma ning ta maksab mõisale aastas 3 rubla. Palupera mõisas Riviko Hinrichi peres elab sepp, kelle juures Arula mõisast pärinev poiss õppis sepatööd. 1744. aastal saame kindlaks teha 5 maatu seppa. Kabala mõisas Kurla külas on Seppa Michel, kellel loomi ei olnudki. Võisikul Nõmmevere külas elab veerandadrik sepatööst elatuv Seppa Jaan. Jõgeval elab samuti taluperes sepp, kelle nimegi ei märgita. Samas on Lentzi Jürri Mõisama külla $\frac{1}{16}$ adramaa suurusse tühja tallu elama pandud. See mees on kaua aega ringi rännanud, teatud aeg Vaimastvere mõisas ja viimased 4 aastat Jõgeval olnud, kus võetigi pärisorjana arvele. Saare mõisa alal elab vabadik Schmid Janus. 1758. aasta revisjonis on kirjas 6 maatu seppa. Audru kirikumõisa maal asub Rautsep Ado. Kabalas Väike-Villevere külas on endiselt sepaks vabadik Schmid Hans ja Saare mõisa alal vabadik Schmid Janus. Ilmatsalu mõisas on kirjas Saucka Johann, kes varem elatus sepatööst. Ahja mõisa Ahja külas elab vabadik Rautseppa Mart, kes 1744. aastal töötas mõisasepana. Vabadikuna oli arvel ka endine Kiidjärve sepp Konsi Samel. Kongutas Soova külas Schmidt Jahn ja Ängu külas Schmid Andres on aga surnud.

XVIII sajandi lõpul toimunud hingede revisjoni materjalides on külakäsitöölised leidnud märkimist hoopis juhuslikult. Selles osas pakub enam ainek 1811. aasta hingede revisjon ja vaku-

raamatud. Nende materjalide alusel ei saa anda konkreetset ülevaadet külaseppade esinemissageduse kohta. Küll aga võime tuua näiteid, kes õieti olid külas töötavad sepad. Harva on neid kohe allikais külasepaks (*Dorfschmidt*) nimetatud. Karksi mõisa 1795. aasta revisjonis on kirjas 3 külaseppa. Vaikista küla Kivi Andrese Hanstu talus elav sepp Hindrick on ise saanud peremeheks. Annista küla Raukse Matsi Lauri peres elab külasepp Maits ja Mäeküla Virrita Hindricku talus sepp Johann, kelle juures oli ka õpipoiss Peter. Rõngu mõisa Hastuvere külas elab külasepp Jürri, Korustes külasepp Jaak aga suri 1805. aastal. Tõstamaa vabadike hulgas on 1811. aastal ka endine sulane külasepp Hans. Kindlasti tegid külale tööd ka need peremehed, kelle lisanimeks oli *Schmid*. 1782. aastal elab Kambjas Vana-Kuuste mõisa Sippekülas sepp Willem Jürri, kelle peres on 2 sulast, ja sepp Jaan; Langemõisa külas sepp Johan (peres on ka sulane) ja Kuuste külas sepp Andres. 1795. aastal on Lõve mõisas Sillaotsa talu peremeheks Seppa Peter, kelle juures elab 15-aastane poiss Jürri (võimalik, et see on õpipoiss). Paistus Pahuvere mõisas peremees Schmid Jaack suri 1789. aastal, poeg aga päris talu. Viljandis Välgita mõisa Pudru talu peremeheks on sepp Hindrich, naabertalus aga elab vabadikuna tema vend sepp Mart. 1811. aastal on Palamusel Luua mõisas 3 sepa talu kõrvuti: sepp Jürri, sepp Pertel (suri 1798. aastal, talus 2 poega) ja sepp Tõnnis. Elistvere mõisa Raigastvere külas (Äksi) elab sepp Otto Reinhold. Võnnus Kastre mõisa Ahunapalu küla peremees sepp Hans suri 1801. aastal, poeg aga läks tööle sulasena. Urvaste Lillemõisas asub sepp Michel oma kolme pojaga. Kõige arvukamaks rühmaks on taluperes elavad sepad. 1795. aastal on Helmes Koorküla mõisas mitu sellist seppa. Sillaotsa talus elab *grobtschmidt* Ado, Järveantsu talus *kleinschmidt* Christoph suri 1789. aastal; Pikkeri talus asub *grobtschmidt* Johann. Murikatsi mõisa Tirla talus elanud *Bauerschmidt* Ebert sai aga Hundi talu peremeheks. Kanepis Karste mõisa ühes talus suri sepp Jaan 1785. aastal, kuna Erastvere mõisa talus elav sepp Peeter läks 1785. aastal Tartumaale. 1811. aasta revisjonis leidub samuti talus elavaid seppi. Hallistes Kariste mõisas Raudse Peetri peres elab sepp Rein, kes varem oli naaberkülas poisiks olnud. Tarvastu Vooru mõisas Varuse Hansu peres suri 1800. aastal sepp Jaan. Viljandi Puiatu mõisa Kingo Jürri talus asub sepp Andres. Pelistvere Kabala mõisas elab koos kõrtsmikuga sepp Aso Matsi Juhan. Maarja-Magdaleena Kaiavere mõisa Pataste küla sepp Metsa Juhan elab vennapoja talus. Peres on ka 2 poissi (vanusega 14 ja 18 aastat), kes võivad olla sepa õpipoisid. Tähtvere mõisas Tõrvandi küla Leedsi Jakobi peres elab endine sulane sepp Michel.

Rannu mõisas on mitu talus elavat seppa. Noorma küla viimases peres asub koolmeister ja sepp Mert, Koopsi küla viimases peres aga sepad Unni Lauri Jürri ja Vaio Pavli Jaani Mart. Sangaste Tõlliste mõisa Prunsi peres elab sepp Rein. Põlva Väimela mõisa talude nimistu viimases peres elab haige *kleinschmidt* Hindrik. 1816. aasta hingede revisjonis on Karksis Polli mõisa taludes 4 seppa: Saaresilma talus Peeter Redliko, Urrküla peres Peeter, Kaubi Rediku talus endine sulane Margus ja Matsikese talus endine sulane Andres. Väga juhuslikult on ära märgitud sepad — v a b a d i k u d, kellel on oma iseseisev majapidamine. 1805. aastal on Põltsamaa Kalliküla mõisas vabadike hulgas sepp Tõnno, Lustivere mõisas sepad Hans ja Jürri. 1811. aastal Tõstamaa Seli mõisas surnud sepa vabadik Seppa Jakopi poeg Hans on ka sepp. Võnnu Vastse-Kuuste mõisa vabadike nimistus on 1809. aastal surnud sepp Peeter ja surnud sepa Märdi pojad.

Mõisa sepad märgitakse adramaarevisjonides ära hoopis järjekindlamalt. Harilikult on talupoja nimele lisatud vastav märkus, et ta on *Hoffschmidt* või teeb kasutada oleva maa eest mõisa sepatööd. Mõisaseppade hulka oleme arvanud ka need *Seppa* ~ *Raudseppa* nime kandvad talupojad, kelle maa eest ei ole koormisi kirja pandud. Arvatavasti on talul lasuvate koormiste asemel tehtud mõisale sepatööd. Revisjonide alusel saame eristada maaga ja maatuud mõisaseppi.

1724. aasta revisjonis on ära märgitud 17 m a a g a mõisaseppa. Sepa peredes on harilikult töövõimeline mees ja naine koos lastega (keskmiselt 3—4 pere peale). Üsna reeglipäraselt on sepal hobune ja 1—2 lehma, vahel lisaks veel noorloom. Maa suurus on kirjas vaid 3 korral. Mitmel korral on küll märkus, et sepp asub mõisa maal, maa kasutamise kohta aga midagi lähemalt lisatud ei ole. Nendel seppadel on suhteliselt vähem loomi ja ilmselt on neil ka väga vähe maad. Pärnumaa ainuke maaga mõisasepp asub Tõstamaa mõisas. Selle üsna hiljuti Karula kirikumõisast tulnud sepa kasutada on natuke mõisa maad, tal on hobune ja lehm ning ta teeb mõisale vajaliku sepatöö. Kõige arvukama perega on 3 Viljandimaa seppa. Patküla mõisasepp Seppa Tõnnis elab Liiva külas, tema perre kuulub 2 meest, 2 naist ja 7 last; loomadest on talul 2 hobust, härg, 3 lehma ja noorloom. Kurista mõisasepal Kõvverik Adol on Viruvere külas $\frac{1}{8}$ adramaa suurune talu, mille eest ta vakuraamatu alusel peab tegema nädalas poolteist rakme- ja jalapäeva. Peres on 2 meest, 1 naine ja 3 last, loomadest 2 hobust, 3 härga, 4 lehma ja 3 noorlooma. Vastsemõisas elaval *kleinschmidt* Hansul on vähe maad ja ta töötab vahete-vahel mõisale. Peres on mees, 2 naist ja 4 last, loomadest on hobune, varss, 2 härga,

2 lehma ja noorloom. Vakuraamatu alusel kannab sepp niisama suuri koormisi kui teised $\frac{1}{16}$ -adramaalised pered. Tartumaa mõisates leidub kõige enam maaga seppi. Kahel korral on talu suurus ka märgitud — $\frac{1}{16}$ adramaad (Ahja mõisasepp Schmidt Andres, perel hobune ja 2 lehma; Unipiha mõisasepp Kütte Hans, perel hobune, 2 lehma ja 2 noorlooma). Kahel mõisasepal on luba $\frac{1}{16}$ adramaad põldu juurde teha, mille eest peavad aga kandma tavalisi mõisakoormisi (Roela mõisasepp Hans, perel hobune, härg, 2 lehma ja noorloom; Elistvere mõisasepp Seppa Ado, perel hobune, 2 härga, lehm ja 2 noorlooma). Rannu mõisasepp Kudoi Jaek on ainus hobuseta mõisasepp — perel on ainult lehm. Teistel mõisaseppadel on peale hobuse ka 1—2 lehma (Kaiavere, Vedu, Vana-Kuuste, Kavilda, Otepää kirikumõis ja Arula). Võrumaal on Vana-Kasaritsa mõisas kahel *Rautsep*-nimelisel perel maa suurus ja koormised vakuraamatus märkimata. Võimalik, et need on mõisasepa pered. 1744. aastal on maaga mõisaseppi kirjas hoopis rohkem — 24. Pärnumaal on need märgitud Hallinga, Uduvere, Pootsi ja Tori mõisas. Polli mõisasepa Rautseppa Hansu juures õpib aga ametit Tarvastu poiss Adam. Viljandimaa mõisasepad paistavad endiselt silma suurema pereliikmete ja loomade arvuga (Riidaja mõisasepal Rautsepp Juhanil on 3 hobust, 3 lehma ja 2 noorlooma; Tarvastu mõisasepal Rautsep Andresel 3 hobust, 6 lehma ja 3 noorlooma; Vana-Võidu mõisasepal Kurka Jurriel 3 hobust, 4 lehma ja 4 noorlooma). Mõisa võsamaal elavad Peri ja Loodi sepad, kuna Soosaare mõisasepp Seppa Rein kasutab natuke küla võsamaad ja tal on ka veski. Maaga seppi on veel Viiratsi, Lõhavere ja Võisiku mõisates. Põltsamaa mõisa sepp Seppa Willem maksab aga maa eest aastas 3 rubla. Tartumaal on maaga mõisasepad Alatskivil (väike tükk maad kuulub endisele mõisasepale), Kokoral (on veerandadriku poolnik, koos kannavad tavalisi mõisakoormisi), Kaiaveres, Elistveres (Korcki Juhan kasutab natuke mõisa maad, perel on 2 hobust, 3 härga, 3 lehma ja 2 noorlooma), Kavastus (kannab $\frac{1}{16}$ adramaa eest koormisi — 1 rakmepäev nädalas, suvekuudel lisaks 1 jalapäev ja 6 abiteopäeva), Udernas ja Laatres (koos mõisa möldriga $\frac{1}{8}$ -adramaalises talus, kannavad ka ühiselt mõisakoormisi). Võrumaal on Piigaste mõisa sepal vähe maad ühes veskitalus, tema juures õpib ametit Kriimani mõisast (Võnnu) pärinev poiss. Uus-Antsla mõisasepp asub mõisa maal ja tal on hobune, 3 lehma ja 3 noorlooma. Sangaste mõisas on kirjas kolm seppa, kes osalt töötavad mõisale, osalt taludele. Pierre Rautsepal on naine ja tütar ning loomadest hobune, 2 lehma ja noorloom. Hans Rautsep Jürri peres on mees, vana mees, vana naine ja 5 last. Sepal on 2 hobust, 3 lehma ja noorloom. Vehe Matsi talus elab vana

mees, vana naine ja 4 last, perel on hobune, varss, härg, 2 lehma ja noorloom. Vakuraamatus leidub märkus, et peale sepatööneil talupoegadel muid kohustusi ei ole. See märkus lubab oletada, et seppade kasutada on ka maad. 1758. aastal on meid huvitavaid seppi ära märgitud 21. Ilmselt ei ole mõisamaad kasutavate mõisakäsitöölise märkimisel järjekindlust. Seetõttu maaga mõisaseppade arvu kasv või kahanemine revisjonides ei tähenda vastavate näitajate muutumist tegelikkuses. Pärnumaal Hallinga mõisa sepp Hans on nüüd pandud Ustalu Maddise tallu ja kasutab 3 vaba-aastat. Uduvere mõisasepa Lorentzi maa on endiselt märgitud tühjana, kuna maa on halb ja sepal selle eest kindlaid koormisi polnud. Tõstamaa kirikumõisa sepp Ado kasutab natuke mõisamaad. Talupoeg Schmid Jaan on aga varem maa eest mõisale teinud sepatööd. Pootsi mõisale kuuluval Manilaiul asuv sepp Devitz teeb samuti mõisa sepatööd maa eest. Ka Audru rannatalupoeg Rautsep Rein oli varem maa eest mõisasepp. Polli mõisasepa Hansu lisanimeks on nüüd *Rautseppa* asemele *Sep*. Viljandimaa mõisasepa taludest on kirjas vaid Aistra sepp Rautsep Zimm (kasutab veidi mõisamaad) ja Õisu sepp Peter (mõisa võsamaal). Tartumaal on maaga mõisasepad endiselt kõige enam märkimist leidnud. Alatskivi mõisa hobuseid rautab Kasepää elav sepp Tõnnis (on vähese maaga hajaasukas). Pala mõisamaal asuv vabadik Seppa Tõnis on arvatavasti mõisasepaks. Saare mõisamaal asuv mõisasepa koht on aga tühi. Kärkna mõisasepp Sepp Ado saab õiguse üles harida $\frac{1}{8}$ adramaad, mille tõttu tal on 3 vaba-aastat. Elistvere mõisas asub Seppa Juhan mõisa maal, kuna Vedu mõisasepp Sooma Jaack oli varem piiri- ja metsavaht. Mõisa maal asuvad veel mitmed mõisasepad (Tähtveres Seppa Märt; Rannus vabadik Packla Marcus, Udernas Rautseppa Hain, Keenis Rautsep Rein, Uus-Antslas Rautseppa Jaan).

Maatud mõisasepad on adramaarevisjonides vaid juhuslikult kirja pandud. Nende pere suurus ja loomade arv on samasugune kui maatutel külaseppadel — peres tavaliselt mees ja naine koos lastega, loomadest hobune ja 1—2 lehma. 1724. aastal leiame 5 mõisas maatuid seppi. Õisus pole mõisasepa Hintze Hansu pere suurust näidatud. Vana-Tänassilma maatu sepa Sauga Maddi Jürri perel on hobune, varss, 2 lehma ja 2 noorloom. Vabadik Kebia Thomas on sepaks Sürgavere mõisas (perel hobune, varss, härg ja lehm). Ingerimaalt pärinev Schmidt Mart elab 9 aastat Vaimastveres Endla külas, vanal sepal on vaid lehm. Erastvere mõisas elab Vastseliinast pärinev maatu mõisasepp talupoja Kumela Adami peres. 1744. aasta andmeil on maatuid mõisaseppi juba enam kirjas — kokku arvult 13. Kariste mõisas on mõisasepp asutanud talu maale.

Puiatu sepal Seppa Jackil on peale varsa ja noorlooma veel 2 lehma. Endisest maatu sepa perest on välja kasvanud Vana-Tänassilma mõisasepp Kaubesaar Thomas (perel hobune, lehm ja noorloom). Mõisa ülalpidamisel on Kabala vabadik Seppa Jaan (perel hobune ja lehm). Vana-Põltsamaa mõisasepp Clemen Jürri Jack elab külas ja tal on vaid varss ja noorloom. Rutikveres on sepaks Nähkro Thomas Jürri, kellel on hobune, 2 lehma ja noorloom. Tartumaa maatud mõisasepad on kirjas ikka vabadikena ja neid leidub just maakonna lõunapoolsetes mõisates (Luunja, Ahja, Kiidjärve, Rasina, Tähtvere (siin ka kaks õpipoissi), Kavilda, Rõngu). 1758. aasta revisjonis on ära märgitud 14 maatut mõisaseppa. Pärnumaal kohtame neid Sauga ja Polli mõisas; Viljandimaal Nõõdingi, Uus-Põltsamaa (sepp Willem Andres maksab aastas 3 rubla *Grundgeld'i*) ja Adavere mõisas (vabadik mõisa lukksepp Magnuse Mart); Tartumaal Reola, Tabivere, Luunja, Taabri, Rasina, Vana-Kambja, Rõngu ja Sangaste mõisas; Võrumaal Kõllestes mõisas (Ihamaru külas Koepi Jacob).

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul annavad teatud ülevaate mõisaseppade esinemissagedusest hingede revisjonid ja vakuraamatud. 1782. või 1795. aasta revisjonilehed on säilinud 232 mõisa kohta (mõisate üldarv 337). Mõisaseppi leidub 58 mõisas, nendest mõisaperes 45, mõisamaal 9 ja talumaal 4. Pärnumaal on andmeid 42 mõisast ja seppi leidub vaid 5: Koonga ja Audru mõisarahva seas, Hallinga ja Taali mõisa maal ning Karksi mõisasepp Perre Mart taluperemehena. Viljandimaal on 47 mõisa kohta seppi 12: mõisaperes on sepad kirjas 11 mõisas (Helme, Roope, Leebiku, Jõgeveste, Heimtali, Oisu, Viljandi, Võišiku, Arusaare, Uus-Põltsamaa ja Rutikvere), kuna Riidaja mõisas on mõisasepa talu. Tartumaa 79 mõisa revisjonilehtedes on kirjas 25 seppa, kes põhiliselt kuuluvad mõisarahva hulka (17 mõisas: Avinurme, Kivijärve, Kärde, Rääbise, Kaarepere, Pala, Jõe, Vedu, Raadi, Ropka, Krüüdneri, Pangodi, Keeni, Kuigatsi, Väike-Puka, Restu ja Sangaste). Mõisamaal elavad sepad 6 mõisas (Kõnnu, Jõgeva, Raadi, Suur-Kambja, Vana-Kuuste ja Kavilda), kuna 2 mõisaseppa asuvad külas (Roela ja Vana-Prangli). 64 Võrumaa mõisa revisjonilehete andmeil on mõisasepad 15 mõisas. Need elavad samuti mõisas (Räpina, Kioma, Kähri, Kõllestes, Pikkjärve, Sõmerpalu, Urvaste, Vaabina, Pindi, Vana-Roosna, Viitina, Laanemetsa ja Mõniste), kuna Võru mõisasepp asub taluperes.

1804.—1805. aasta vakuraamatute alusel on mõisasepad kirjas 99 mõisas, nendest mõisarahva hulgas 62, mõisamaal 26, talumaal 8 ja vabadike hulgas 3. Pärnumaa vakuraamatuid on suhteliselt kõige vähem säilinud — vaid 46 mõisa

kohta. Seppi leiame mõisarahva hulgas 9 mõisast (Kailaste, Lelle, Tõstamaa, Reiu, Kilingi, Vana-Pornuse, Kaarli, Polli ja Pöögle), mõisamaal aga 6 (Pööravere, Vändra, Audru, Taali, Kärša ja Abja). Tõstamaa ja Käršu mõisasepad asuvad talumaal, kuna üks Audru seppadest on arvel vabadikuna. Viljandimaalt on andmeid 53 mõisast, 11 mõisaseppa loetakse mõisaperre kuuluvaks (Loodi, Heimtali, Oisu, Puiatu, Viljandi, Olustvere, Lahmuse, Võisiku, Kabala, Lustivere ja Adavere), kuna 4 seppa elab mõisamaal (Aistra, Taagepera, Tarvastu ja Suur-Kõpu), 4 aga külas (Kärstna, Pahuvvere, Olustvere ja Kabala). Tartumaa mõisate 132 vakuraamatus on kirjas seppi 45 mõisas. Mõisaperes leiame seppi 29 korral (Kõnnu, Jõgeva, Kivijärve, Kaarepere, Kuremaa, Roela, Kokora, Vara, Saadjärve, Sootaga, Karlova, Luunja, Pilka, Raadi, Ahja, Kriimani, Vastse-Kuuste, Kammeri, Reola, Suur-Kambja, Väike-Kambja, Vana-Kuuste, Veski, Vältgita, Hellenurme, Rõngu, Pilkuse, Pühajärve ja Kuigatsi), mõisamaal aga vaid 5 mõisas (Rasina, Krüüdneri, Luke, Unipiha ja Uđerna). Üks Hellenurme mõisaseppadest on vabadik. Talumaal seppi pole märgitud. Võrumaalt on alles 64 mõisa vakuraamatud. 13 mõisas leiame seppi mõisapere liikmetena (Partsi, Väimela, Kooraste, Vana-Piigaste, Sõmerpalu, Urvaste, Vastseliina, Kõrgepalu, Rogosi, Tsooru, Vana-Nursi, Laanemetsa ja Mõniste), 3 korral mõisamaal (Partsi, Kooraste ja Kõllest), kuna Vana-Antsla mõisasepp on vabadike kirjas. Ka siin talumaal mõisaseppi ei asu.

1811. aasta hingede revisjoni materjalid on täielikumalt säilinud. Puuduvad osas kasutame 1816. aasta revisjoni (Pärnu-Jaagupi, Vändra, Saarde, Suure-Jaani ja Kolga-Jaani), Paistu kihelkonnas koguni 1826. aasta revisjonilehti. Nende alusel saadav andmestik vastab enam-vähem vakuraamatute põhjal tehtud kokkuvõtetele. Mõisaperes elavate seppade arv on mõneti tõusnud. Revisjonis nõuti mõisapere kohta eraldi andmeid ja seetõttu peaksid ka kõik vastavad sepad kirjas olema (Pärnumaal 13, Viljandimaal 13, Tartumaal 33, Võrumaal 16 — kokku 75). Mõisamaal asuvad sepad on aga märgitud juhuslikumalt ja seepärast on nende arv poole väiksem kui vakuraamatutes (kokku 13 — Pärnumaal 2, Viljandimaal 4, Tartumaal 6 ja Võrumaal 1). Mõisa sepatööd tegevate talupoegade ja vabadike kohta on vastav lisamärkus jäänud revisjonilehtedes hoopis tegemata.

Meie kasutada olevatest allikatest ei selgu, miks mõnel mõisal on ja teisel mõisal ei ole oma seppa. Selleks oleks vaja välja selgitada iga mõisa majanduslik struktuur. Oma osa on siin olnud kindlasti mõisa suurusel. Võttes mõisa suuruse määramisel aluseks 1758. aasta adramaarevisjonis antud mõisa adra-

maade arvu, võime eristada suuremaid, keskmisi ja väiksemaid mõisaid. Loeme suuremateks mõisateks üle 15 adramaa, keskmisteks 8—15 adramaa ja väikesteks kuni 8 adramaa suurusi mõisaid. 62 suuremas mõisas on sepad alati olemas 31 mõisas. Eriti järjekindlalt on sepad Viljandi- ja Pärnumaa suuremates mõisates (suhe vastavalt 5 : 2 ja 12 : 5), kuna aga Tartumaal enamikus sellistes mõisates oma sepp puudub (suhe 8 : 19). Võrumaal on 6 suuremas mõisas sepad (mõisaid üldse 11). Keskmise suurusega mõisaid on 71 ja seppi on kirjas 24 sellises mõisas. Ainult Põhja-Tartumaa keskmistes mõisates on sepaga mõisaid enam (suhe 10 : 8), kuna maakonna lõunaosas on see suhe 2 : 11, Võrumaal 3 : 15. Pärnumaal on 10 sellist mõisa, seppi on 4 mõisas, Viljandimaa 13 mõisast on seppi 5. Väiksemaid mõisaid on 155, nendest oma sepaga 49. Tervikuna esineb 337 mõisast järjekindlalt oma sepp 104 mõisas, kuna 233 mõisas pole see otseselt mainitud. Nendes mõisates tegid sepatöö kas vabad sepad, sepad-vabadikud või sepad-talurentnikud.

Vakuraamatutes on vahel mõneti iseloomustatud mõisaseppade töötingimusi. Kõige enam on vastavaid lisamärkusi tehtud vabadikest mõisaseppade kohta. Unipiha mõisas omaette elaval vabadikul on natuke põllumaad ja ta teeb aasta läbi 1 jalapäeva mõisategu, kuna suvel töötab palga eest. Mõisamaal on aga veel aednik, tündersepp, metsavaht ja sepp. Neil kõigil on natuke põllumaad, mille eest sepp teeb mõisa sepatöö⁶. Vändra mõisa võsamaal elavad mõisa ametimehed (mõlder, kõrtsmik, metsavaht, viinapõletaja sepp), kes palga ja leiva asemel kasutavad maad. Rääbise mõisas Seppa Mart kas täidab ettenähtud kohustused mõisa vastu või teeb sepatööd. Luke mõisamaal elaval vabadikust sepal on mõisaga eri kokkulepe. Arula mõisa vabadikel (metsavaht, väljavaht, ehitusmeister, tündersepp, õllepruulija, kangur ja sepp) on natuke maad, mille eest teevad mõisale tööd⁷. Selliseid nappe andmeid maa eest töötavate vabadike kohta leidub veel mitmes mõisas (Erastvere, Rogosi, Kuigatsi, Kõlleste)⁸. Ahja mõisas on küll oma sepp — lukksepp, kuid lisaks kasutatakse kolme külas elava vabadikust sepa abi. Neil külaseppadel on natuke võsamaad, nad kasutavad ka heinamaad ja teevad oma vabadikupäevade eest mõisale sepatööd. Sepad on mõisa nõudmisel vaheldumisi tööl esmaspäeva ennelõunast kuni laupäeva pealelõunani ja on sel ajal oma toidul⁹. Paaril

⁶ RAKA, f. 567, nim. 2, s.-ü. 87^a, l. 11 (Nõo 1801).

⁷ *Ibid.*, s.-ü. 230^a, l. 22; s.-ü. 50^a, l. 6 (Laiuse); s.-ü. 83, l. 12 (Nõo); s.-ü. 88^a, l. 8—9 (Otepää).

⁸ *Ibid.*, s.-ü. 157^a, l. 14 (Kanepi); s.-ü. 223^a, l. 10 (Rõuge); s.-ü. 113^a, l. 10 (Sangaste); s.-ü. 164^a, l. 23 (Kanepi).

⁹ *Ibid.*, s.-ü. 131^a, l. 35—36 (Võnnu).

korral on lähemalt iseloomustatud ka talurentniku-mõisasepa kohustusi. Tõstamaa mõisa 1^{1/2} rakmepäeva taluga sepp Seppa Michel teeb oma rakmepäevi vaid külvi ja sõnnikuveo ajal ning ketrab aastas 3 naela linu või 6 naela villu. Muude koormiste eest teeb sepatööd¹⁰. Taali mõisas on sepa käes kolmepäevatalu. Peale vajaliku sepatöö ketrab ta lõngaks 30 naela linu või 40 naela takku, koristab teatud suurusega tali- ja suviljapõllu ning annab ühe niitja (heinaajal). Riigimaksudest maksab 1/4 kolmepäevatalul lasuvast pearaha- ja nekrutimaksust. Võrdsed on kohustused kiriku ja kirikuõpetaja vastu, samuti tee parandamisel ja magasivilja andmisel¹¹. Reola mõisas on sepal talu suuruseks 1/12 adramaad (=1 rakmepäeva koht), mille eest teeb ainult sepatööd. Vesneri sepp Michel peab aga sama suure maa eest ketrama veel 3 naela linu või 5 naela takku (mõisa materjalist, selleks arvestati 18 jalapäeva)¹². Kärsta Vanamõisa sepp teeb 3 päeva nädalas mõisa leival mõisa sepatöid. Maa suurus allikast ei selgu¹³. Väga huvipakkuvad on paar teadet, et mõis maksis seppadele päeviti rahapalka. Hellenurme mõisas maksti käsitöölisele päevapalk rahas või mõnel muul viisil koos prii ülalpidamisega. Vana-Antslas sai sepp päevas 6 kopikat, teistele talumeestele — käsitöölisele maksti aga 3 kopikat¹⁴.

Liivimaa adramaarevisjonides leidub v a b a d e hulka kuuluvaid käsitöölisi väga vähe. Arvatavasti ongi vabu Liivimaa mõisates elanud vähem kui Eestimaal. 1722. aastal leiame Võringi mõisas Tartus sündinud saksa sepa. Roodi mõisa tühjal talumaal elab maatu käsitöölise vasksepp. Võimalik, et siin on tegemist vaba mehega. Kariste mõisas on sakslasest sepal vähe maad, mille eest vahel teeb mõisale sepatööd. Puurmani mõisas on mõisasepaks sakslane Eberhardt, kelle peres on 2 meest, 2 naist ja 7 last, loomadest hobune, 2 lehma ja 3 noorloom. Rannus Tamme mõisas elatub sepisest sakslane *kleinschmidt* Andres, kellega koos elab vana saksa rästep. Kambjas Krüüneri mõisas on samuti saksa sepp Johann Kran. 1744. aastal elab Tõstamaal taluperes saksa sepp, kes elatub käsitööst. Põltsamaa lossi käsitöölisel sepp Blohmil on oma maja ja ta maksab aastas mõisnikule 80 kopikat. Sepp Werner elab aga Umbusi külas ja krundiraha ei maksa. Saksa sepp on ka Kokora mõisas (Kodavere). 1758. aastal kohtame vaid mõnda üksikut saksa seppa. Vardi mõisas (Paistu) elab hajatalus sepp Graw, kes kasutab ka maad. Päri mõisas (Viljandi) asub saksa sepp.

¹⁰ *Ibid.*, s.-ü. 272^a, l. 4.

¹¹ *Ibid.*, s.-ü. 273^a, l. 16 (Tori).

¹² *Ibid.*, s.-ü. 6^a, l. 6 (Palamuse); s.-ü. 75^a, l. 4 (Tartu-Maarja).

¹³ *Ibid.*, s.-ü. 263^a, l. 6 (Saarde).

¹⁴ *Ibid.*, s.-ü. 99^a, l. 10 (Rõngu); s.-ü. 144^a, l. 21 (Urvaste).

Põltsamaal elavad sepad Benström ja Werner, kes maksavad krundi eest vastavalt 5 ja 1 rubla. Tormas Kõnnu mõisas asub sepp Schaaf, kes maksab ilmselt maa eest aastas 8 rubla.

Hingede revisjoni andmeil on vabu seppasid Liivimaa mõisates suhteliselt vähe. Pärnumaal on 1782. aastal kirjas 15 vaba seppa — Sauga (2), Pööravere, Roodi (2), Tõstamaa, Pootsi (2), Kastna, Audru (4), Audru kirikumõis (sepp-mölder), Võlla. 1795. aastaks on neid vaid 6 — Kastna, Audru, Vändra (kirikumõisa kutsar), Koonga, Are, Suigu. 1811. aastal elavad Uus-Kariste mõisas 2 Viljandi sepaselli. Viljandimaa mõisates on vabu seppi samuti vähe. 1782. aastast on andmed enamiku Tarvastu ja Pilistvere mõisate kohta, vabu seppi on vaid Tarvastu ja Kõo mõisas ning Loopres (ainus vaba talupojana märgitud Christian Wandricht, kelle peres on ka sulane). 1795. aastal on Helme kihelkonnas ainsaks vabaks sepaks kõrtsmikuna Helme mõisas elav mittesaksa päritoluga Jakob Nieländer. Saksa seppi on veel Põltsamaa, Kabala ja Puiatu mõisas. 1811. aastal on ainsana kirjas Vaabina mõisast (Urvaste) toodud Helme mõisa sepp Michail Antonov. Tartumaal on 1782. aastal vabu seppi Avinurme (3), Vaimastvere (2), Võtikvere, Laius-Tähkvere, Kassinurme, Haaslava (2) ja Tõlliste mõisas ning Tarakvere ja Kuigatsi postijaamas — kokku 13 meest. 1811. aastal on vabana kirjas Rasina endine mõisasepp Gustav Otto (vabaks lastud 1797. aastal). Võrumaal on vabad sepameistrid ja vasksepad Vastseliina mõisas, hõbesepä Räpinas, sepp Joosu ja Koosa mõisas. 1782. aasta ainsa vaba talupojana leiame Pindi mõisasepa (Jaan Michelson). 1809. aastal lasti vabaks Mõniste mõisa sepp Henrich.

Maaseppade uurimisel pakub huvi ka *Raudsepa* ~ *Sepa* nime kandvate perede esinemissageduse jälgimine. Adramaarevisjonides saame eristada maaga ja maatuid peresid, revisjonilehtede alusel talupoegi ja vabadikke. Pärnumaal leidub vastavaid peresid vähe. Väiksematest mõisatest pooltel (20) ei esine *Sepa*-nimelisi peresid. Keskmistes mõisates ei ole neid peresid Halingas (esineb vaid 1811. aasta revisjonis mõisasepa ühe poja lisanimena), Pööraveres, Kastnas ja Voltvetis, suurematest mõisatest Vändras, Abjas, Karistes, Karksis ja Pöögles. Samal ajal on kõigis neis mõisates kirjas ikka kas mõisasepp, vaba sepp või külasepp. Ainult Voltveti mõisa seppade kohta andmeid ei ole. *Sepa*-nimelisi peresid leiame ühes kihelkonnas tavaliselt vaid 2—3 (1724. aastal üldse 13, 1744. aastal 20, 1758. aastal 18, 1811. aastal 26). Mõnevõrra sagedasem on *Sepa* lisanimena Pärnu-Jaagupis (1811. aastal 9) ja Hallistes (1758. aastal 6). Alati leiame *Sepa*-peresid 7 mõisa revisjonides (Koonga, Parasmaa, Kergu, Roodi, Audru, Sauga, Tahku-

ranna). Karksi ja Saarde aladel vastava nimega talusid ei leidu, 1724. aastal ei esine neid ka Vändra, Tõstamaa ja Pärnu kihelkonnas. Valdav enamik *Sepa* ~ *Raudsepa*-nimelistest talupoegadest kasutavad maad, mille suurus on $\frac{1}{8}$ või $\frac{1}{16}$ adramaad (51 perest 29, kusjuures 8 korral on maa suurus märkimata). Maatuid leidub adramaarevisjonides vaid 6. Kuna hingede revisjonid on puudulikult säilinud, siis selles osas ei saa võrdlevaid andmeid tuua. Viljandimaal esineb *Sepa* ~ *Raudsepa* lisanime tunduvalt enam, esinemissageduses on aga kihelkonniti erinevusi. Vastavanimelist pere ei leidu 13 väiksemas mõisas, 1 keskmise suurusega (Pärsti) ja 2 suuremas mõisas (Aidu, Holstre). Alati esineb *Sepa* ~ *Raudsepa* nimi 16 mõisa revisjonides (Lõve, Hummuli, Taagepera, Tarvastu, Loodi, Vana-Võidu, Viljandi, Vana-Tänassilma. Võisiku, Kõo, Kabala, Jalgmetsa, Põltsamaa, Lustivere, Pajusi ja Adavere). 1724. aastal leidub meid huvitavaid peresid kokku 43, mis asuvad põhiliselt maakonna põhjaosas, Viljandi ja Helme kihelkonnas. Paistu, Kõpu ja Suure-Jaani kihelkonnas selliseid peresid ei leidu. 1744. aastal on perede arv 58 ja nende paiknemise sagedus endine. *Sepa*-peresid ei esine sel korral Tarvastus ja Kõpus. 1758. aastaks tõuseb perede arv 64-le, 1811. aastal aga mõneti langeb (59 peret, kuid andmed ei ole täielikud). Ka siin enamik peredest kasutab maad. Kolmes adramaarevisjonis on 165 *Sepa*-nimelist talu, nendest 68 $\frac{1}{8}$ -adramaalised, 19 $\frac{1}{16}$ -adramaalised, 10 veerandadriku, 35 juhul maa suurus ei selgu. Maatute arv aga kasvab (1724. aastal — 5, 1758. aastal — 91), kusjuures nad on kirjas Põltsamaa, Pilistvere ja Kolga-Jaani kihelkonnas (1758. aastal on 1 maatu ka Helmes). 1811. aastal on Põhja-Viljandimaa revisjonilehtedes 37 *Sepa*-perest vabadikke 19. On huvitav, et Viljandi kihelkonnas on nüüd vaid 2 meid huvitavat peret (adramaarevisjonides 9—13). Tartumaa osas *Sepa*-perede arv kasvab (1724. aastal 51, 1744. aastal 66, 1758. aastal 89), 1811. aastaks aga mõneti langeb (77). Sealjuures tuleb vastavaid peresid juurde vaid Põhja-Tartumaal (arvud vastavalt 28, 40, 53 ja 52), kuna maakonna lõunaosas see jääb enam-vähem samale tasemele (arvud vastavalt 23, 26, 36, 25). *Sepa*-nimelise taluta mõisaid leidub suhteliselt vähem — väiksemaid mõisaid 14, keskmise suurusega 3 (Tarakvere, Pangodi ja Mäksa) ja suuremaid 2 (Tamme ja Rõngu). Selliseid peresid on vaid üksikuid Torma ja Kursi kihelkonnas. Küllalt tavalised on *Sepa*-pered Laiusel ja Palamusel, alati on nad revisjonides kirjas 30 mõisas (Alatskivi, Laiuse, Kivijärve, Laius-Tähkvere, Jõgeva, Vaimastvere, Kuremaa, Immukvere, Kassinurme, Luua, Kaiavere, Kudina, Saare, Vara, Elistvere, Saadjärve, Luunja, Ropka, Ahja, Rasina, Aru, Meeri, Tähtvere, Kavilda, Ulila, Valguta, Uderna,

Arula, Neeruti ja Ilmjärve.) Kolme adramaarevisjoni alusel on 164 *Sepa*-talud, millest $\frac{1}{8}$ -adramaalisi on 66, $\frac{1}{16}$ -adramaalisi 35, veerandadrikuid 28, maa suurus on märkimata 33 korral. Ka siin kasvab maatute arv (1744. aastal 10, 1758. aastal 29). 1811. aastal on kirjas 57 *Sepa*-talud, kuna vabadikke on 20 (Põhja-Tartumaal üksi 17). Võrumaa *Sepa*-perede arv on üsna muutuv (1724. aastal 24, 1744. aastal 56, 1758. aastal 45 ja 1811. aastal 30). Vastavat pere nime ei esine 6 väiksemas mõisas, samuti Vaabina, Iigaste, Taheva, Kaagjärve ja Karula mõisas. Terve Karula kihelkonna kohta ei leidu revisjonides ühtegi *Sepa* ~ *Raudsepa* lisanimega talupoega. Alati leidub vastava nimega peresid 10 mõisas (Räpina, Erastvere, Valgjärve, Vana- ja Uus-Antsla, Kärgula, Tsooru, Vastseliina, Mõniste) ja Hargla kirikumõis. Meie poolt kasutatud adramaarevisjonides on 125 *Sepa*-peret, nendest $\frac{1}{8}$ -adramaalisi 28, $\frac{1}{16}$ -adramaalisi 18, veerandadrikuid 14, kuna maa suurus ei selgu 38 korral. Maatute arv kasvas siingi (1724. aastal 2, 1758. aastal 15). 1811. aasta revisjonilehtede andmeil on *Raudsepa*-talusid 25, vabadikke 5.

Revisjonides ja vakuraamatutes leiduva ainese alusel on mõneti võimalik jälgida ka maasepise arengus ilmnevat paikondlikke erijooni. Tervikuna on XVIII—XIX sajandi vahetusel ühiskondlik tööjaotus Liivimaa osas enam arenenud kui Eestimaa. Selle üheks näitajaks on seppade sagedasem esinemine Kesk- ja Lõuna-Eesti aladel. Väga raske on kindlaks teha, kui võrd levinud on sellel alal kodune sepatöö. Saaremaal on 1811. aasta revisjonilehtedes kirjas ainult üks sepp (Pühal Tõluste mõisas). Seal levinud koduse sepatöö tõttu on ainult sepatööst elatuv talupoeg ilmselt üsna haruldane nähtus. Ka Kesk-Eesti aladel Viljandi- ja Tartumaa põhjaosas näib sepatööoskus olevat enam levinud. Siin kasvab pidevalt maatute või vabadike *Sepa*-nimeliste perede arv, kes üsna suure tõenäolisusega on seotud sepatööga. Tartumaa põhjaosas kasvab tunduvalt ka maaga *Sepa*-perede arv (1724. aastal 20, 1811. aastal 35). Niisamasugune arengutendents on iseloomulik kogu Eestimaa alale (1726. aastal 49 maatut ja 204 maaga *Sepa*-peret, 1811. aastal 130 vabadiku peret ja 335 *Sepa*-talud). Nii külasepal kui ka *Sepa*-nimelisel vabadikul on ikka oma väike majapidamine ja just seetõttu on nad leidnud äramärkimist ka revisjonides. Lõuna-Eestis on maaga *Sepa* ~ *Raudsepa*-perede arv üsna vähe kõikuv. Võrreldes 1724. aasta ja 1811. aasta andmeid on vastavad arvud Pärnumaal 13 ja 22, Lõuna-Viljandimaal 19 ja 15, Lõuna-Tartumaal 21 ja 22, Võrumaal 22 ja 25. Väiksena püsib ka vastavate maatute perede arv. Nendel aladel teeb talupojale vajaliku sepise külasepp. Viimane asub aga reeglina taluperes, tal puudub sageli oma majapidamine ja just selle-

pärast ei leia külasepp tavaliselt mainimist ka allikates. Vaid paaril korral on revisjonilehtedes taluperesse kuuluvate isikute kohta ära toodud lisaandmed, ja kohe leidub ka seppi. Väikeses Koorküla mõisas ($5\frac{5}{8}$ adramaad) on 1795. aastal kaks talus elavat seppa, kolmas mõni aasta tagasi surnud. Polli mõisas (19 adramaad) on 1816. aastal 4 taludes elavat seppa¹⁵. Siit saame teha järelduse, et meie poolt kasutatud allikates on leidnud märkimist vaid väike osa külaseppi (1811. aastal 29 maata ja 10 maaga külaseppa!). Võib arvata, et külasepa töö- ja tasustamistingimused olid samasugused, nagu need olid XIX sajandi keskpaiku¹⁶. Kui taludele vajaliku sepatöö tegi külasepp, siis mõisa sepatöö oli korraldatud õige mitmel viisil. Adramaarevisjoni andmeil ei ole suuri erinevusi Eesti- ja Liivimaa mõisaseppade arvus ning vastavalt allika iseloomule on ülekaalus maaga mõisasepad. Näiteks Eestimaa mõisates on 1739. aastal kirjas 17 maatud ja 33 maaga mõisaseppa, Liivimaal on 1744. aastal vastavad arvud 15 ja 28. Suhteliselt on muidugi Liivimaal seppi rohkem, sest mõisate arv kubermangudes oli erinev (Eestimaal 531, Liivimaal 337). Revisjonilehtede ja vakuraamatute andmeil on Liivimaa mõisates seppi juba tunduvalt rohkem. 1782. aasta revisjonilehtede alusel on Eestimaal 48 maatud ja 7 maaga mõisaseppa. 1804.—1805. a. vakuraamatu andmeil on Liivimaa Eesti osa mõisates 86 maata ja 51 maaga seppa. Maatud sepapad elasid reeglina mõisaperes. 1811. aasta revisjoni andmeil on Eestimaal kirjas 53 mõisaseppa, Liivimaal mitte-täielikel andmeil 72. Suuremates mõisates on vahel ametis mitu seppa. Kuid peale mõisaseppade on mõisale vajalikku sepatööd teinud mõisakoormiste arvel vabadikud ja arvatavasti ka peremehed. Vakuraamatutes leiab niisugune moodus väga harva fikseerimist. Kuid ainult sel viisil saab mõis kõige lihtsamalt kasutada soovitud meistermehe tööd. Suuremates mõisates leiab aga kasutamist juba kindla päevapalgaga sepameister. 1804.—1805. aasta vakuraamatutes on selle kohta andmeid. Mõis on kasutanud ka vabade sepameistrite ametioskusi. Liivimaa osas näib vabu seppi olevat vähem kui Eestimaa mõisates. Tavaliselt asuvad vabad sepapad mitmekesi ühes mõisas (Tõstamaa, Audru, Põltsamaa, Avinurme, Räpina — hõbesep, lukksepp. Vastseliina — vasksepapad, sepapad). Sepametit nende meistrite käest pole õpitud, samuti pole mingeid andmeid ameti õppimisest Liivimaa linnades. Küll on aga mõisa kulul õpitud sepa ja vasksepa ametit Peterburis.

¹⁵ RAKA, f. 1865, nim. 3, s.-ü. 176—5, l. 7, 11, 16 (Helme); s.-ü. 196—3, l. 9, 11, 13, 37 (Kärksi).

¹⁶ J. Linnus, Külasepapid Eestis. EMAr XX, Tartu, 1965.

Maaseppade esinemissageduse jälgimine ja nende elu- ning töötingimustega tutvumine aitab kaasa eesti talurahva ajaloo paremale mõistmisele. Ulatuslikumate üldistuste tegemine nõuab maakäsitööliste kui terviku edasist süvendatud uurimist, samuti vabadiku mõiste konkretiseerimist, arvestades üsna olulisi lokaalseid erinevusi. Kõigi nende nähtuste iseloomustamine ja vastavate põhjuste selgitamine nõuab aga juba agraarajaloolaste sekkumist sellesse küsimusteringi.

СЕЛЬСКИЕ КУЗНЕЦЫ ЮЖНОЙ ЭСТОНИИ XVIII И НАЧАЛА XIX ВЕКА

Ю. ЛИННУС

Резюме

Для характеристики быта сельских кузнецов использованы ревизии 1724, 1744 и 1758 гг.; в Лифляндской части Эстонии подушные ревизии 1782, 1795 и 1811 гг. (были доступны автору только отчасти) и вакенбухи 1804—1805 гг. При помощи этих материалов можно выяснить, насколько часто встречались кузнецы и связь их с землей. Народное название кузнеца в средней Эстонии и на о-ве Сааремаа *sepp* (кузнец), в юго-восточной Эстонии *raudsepp* (кузнец железа), в юго-западной же Эстонии распространены оба названия. Название *sepp* постепенно распространяется к югу. Необходимую кузнечную работу крестьянам выполнял деревенский кузнец, получавший от крестьянских дворов оплату зерном. В средней Эстонии (северная часть Пярнумааского и Вильяндимааского уездов) деревенским кузнецом был безземельный или малоземельный мужик, имевший свое хозяйство и обычно носивший прозвание *Sepa* (кузнечный). В южной Эстонии кузнечным делом в деревне занимался обычно бобыль, который мог и не иметь своего хозяйства, а проживал при крестьянском дворе и прозывался по этому двору. В архивных источниках их можно различить только в том случае, если имеются соответствующие пояснительные заметки. В 1724 г. кузнецов отмечено 14, в 1811 г. — 39. Примерно половина имений имела своих кузнецов, обычно из числа дворовых, но иногда кузнецы пользовались и землей. Например в 1724 г. из 22 мызных кузнецов землей пользовались 17, а в 1805 г. из 137 кузнецов землю имел 51 кузнец. Как среди деревенских, так и мызных кузнецов постепенно увеличивается удельный вес безземельных кузнецов. Кузнечную работу в имениях выполняли в порядке барщинной повинности также знающие это дело бобыли и хозяева дворов. В более крупных имениях в начале XIX века кузнечная работа оплачивалась поденно деньгами. Кузнецов из вольных встречается меньше, чем в северной Эстонии, и они были только в некоторых крупных имениях. С 1782 г. среди мызных кузнецов встречаются

отдельные вольные кузнецы-эстонцы. Кузнечному ремеслу крестьяне никогда не учились у вольных кузнецов или в городах Лифляндии (цеховой порядок!), а иногда в Петербурге (кузнецы, медники). Если в северной Эстонии кузнецы (как вольные, так и крепостные) занимались различными подсобными работами, то в южной Эстонии такие случаи были редки. На острове Сааремаа кузнечное дело широко распространено в форме домашнего ремесла, ввиду чего, например, в 1811 г. там отмечен лишь 1 кузнец. Прозванные *Sepa ~ Raudsepa* встречаются как среди крестьян, так и среди бобылей. В средней Эстонии число дворов и семей под этим названием постоянно растет (в 1724 г. их 51, в 1811 г. — 96), как это характерно и для северной Эстонии (соответствующие показатели 253 и 465). Бобыли, малоземельные крестьяне и новоселы, называвшиеся *Sepa*, явно связаны с кузнечным ремеслом, и мы можем их причислить к деревенским кузнецам. В южной Эстонии число дворов *Sepa ~ Raudsepa* устойчиво невелико (в 1724 г. — 75, в 1811 г. — 84). Развитие общественного разделения труда имеет свои локальные различия. На о-ве Сааремаа ремесло неотделимо от других средств существования и поэтому здесь профессиональных кузнецов очень мало. В средней же Эстонии, как и северной, кузнечное ремесло местами становится делом специальных мастеров, местами же просто довольно распространено знание этого дела. В южной Эстонии кузнечное ремесло наиболее часто сосредоточивалось в руках безземельных кузнецов, для которых оно являлось единственным источником существования.

DIE SÜDESTNISCHEN LANDSCHMIEDE IM 18. UND ZU BEGINN DES 19. JAHRHUNDERTS

J. LINNUS

Zusammenfassung

Zur Charakterisierung der Lebensart der Landschmiede finden die Revisionen der Hakenländereien aus den Jahren 1724, 1744 und 1758, die Seelenrevisionen im livländischen Teil Estlands der Jahre 1782, 1795 und 1811 (welche dem Verfasser nur teilweise zugänglich waren) sowie die Wackenbücher der Jahre 1804—1805 Verwendung. An Hand dieser Materialien ist es möglich, die Zahl der Schmiede sowie ihre Beziehungen zum Lande festzustellen. Die volkstümliche Bezeichnung des Schmiedes war in Mittelestland und auf Saaremaa *sepp*, in Südostestland *raudsepp*, in Südwestestland waren beide Bezeichnungen geläufig. Die Benennung *sepp* dringt langsam nach Süden vor. Die notwendige Schmiedearbeit erledigte der Dorfschmied, der vom Bauern als Gegenleistung Getreide erhielt. In Mittelestland (im Norden von Tartu- und Viljandimaa) wirkten als Dorfschmiede landlose Leute oder solche mit wenig Land, die eine eigene Wirtschaft besaßen und meist den

zusätzlichen Namen *Sepa* trugen. In Südostland hingegen war der Dorfschmied gewöhnlich ein zum Gehöft gehörender Kätner, der öfters keine eigene Wirtschaft besaß und als Zusatznamen denjenigen des Gehöfts trug. Archivquellen lassen nur dann eine Differenzierung zu, wenn eine Erläuterung beigelegt ist. 1724 waren 14 Schmiede registriert, 1811 39. Fast die Hälfte der Gutshöfe besaß eigene Schmiede, die gewöhnlich zu den Gutsleuten gehörten, seltener ein dem Gut gehörendes Landstück bebauten. Beispielsweise besaßen 1724 von 22 Gutsschmieden 17, 1805 von 137 51 Land. Sowohl bei den Dorf- als auch den Gutsschmieden wächst der Anteil der landlosen Schmiede beständig. Schmiedearbeiten für das Gut wurden gleichfalls von Kättern und Bauern, die entsprechende Fertigkeiten besaßen, als Fronarbeit erledigt. Auf größeren Gütern erhielten Schmiede zu Beginn des 19. Jahrhunderts auch Geld als Arbeitslohn. Freie Leute arbeiteten vorwiegend in Nordostland als Schmiede, regelmäßig waren sie nur auf größeren Gütern anzutreffen. Seit 1782 gibt es auch vereinzelte freie Esten unter den Gutsschmieden. Nie haben Bauern das Schmiedehandwerk bei freien Leuten oder in den Städten Livlands* (Zunftordnung!) erlernt, wohl aber in Petersburg (Schmiede, Kupferschmiede). Die Schmiede in Nordostland (sowohl freie als auch leibeigene) hatten verschiedene Nebenbeschäftigungen, was in Südostland sehr selten vor kam. Auf Saaremaa wurde die Schmiedearbeit zu Hause ausgeführt, daher gab es dort beispielsweise im Jahre 1811 lediglich einen Schmied. Die Bezeichnung *Sepa*, *Raudsepa* kommt auch als Zusatzname von Bauern und Kättern vor, deren Zahl in Mittelestland ständig wächst (1724 waren es 51, 1811 aber 96), was für ganz Nordostland charakteristisch ist (entsprechend 253 und 465). Kätner, Kleinbauern und Neusiedler mit den Zusatznamen *Sepa* hatten offenbar auch mit Schmiedearbeit zu tun, wodurch wir sie zu den Dorfschmieden rechnen können. In Südostland ist die Anzahl der Gehöfte mit diesem Zusatznamen unveränderlich klein (1724 waren es 75, 1811 aber 84), auch die Zahl der landlosen Bauern und Kätner, die sich *Sepa* nannten, verändert sich kaum (4 und 12). Im ganzen ist die gesellschaftliche Arbeitseinteilung landstrichweise verschieden. Auf Saaremaa hat sich das Handwerk von anderen Beschäftigungsarten nicht getrennt, daher gibt es dort Berufsschmiede in sehr geringer Anzahl. In Mittel- sowie Nordostland wird das Schmiedehandwerk mancherorts zu einer Facharbeit, strichweise aber ist es noch recht zahlreich unter der Landbevölkerung verbreitet. In Südostland wird das Schmiedehandwerk am konsequentesten von landlosen Schmieden ausgeübt, für die es die einzige Quelle zur Bestreitung ihres Lebensunterhalts ist.

HAAPSALU RÄTIKUD

KALJU KONSIN

Villased silmkoelised rätikud on aegade jooksul kujunenud kuurordilinnale Haapsalule iseloomulikuks käsitööartikliks. Nende valmistamine on niivõrd tihedalt seotud kohaga, et kogu vabariigis tuntakse selliseid tooteid haapsalu rätikute nime all.

Autoril oli võimalus haapsalu rätikute tootmisega lähemalt tutvuda uurimisreisil 1966. aasta juulis. Saadud andmed on peamiseks allikaks käesolevale lühiülevaatele, sest kirjanduses leidub haapsalu rätikute kohta vaid mõningaid nappe viiteid.

Koekirjaliste rätikute valmistamise traditsioonide alguse kohta puuduvad konkreetset andmed, kuid kõigi eelduste kohaselt võib seda siduda Haapsalu väljakujunemisega kuurordilinnaks, mis toimus XIX sajandi teisel veerandil¹. Esimene mudaravila avas Haapsalus oma ukseid 1825. aastal². See aastarv tähistabki Haapsalu kuurordi sünni. Kõrgeväertusliku haapsalu ravimuda kuulsus levis kiiresti ja hakkas juurde meelitama suvitajaid nii ligidalt kui ka kaugelt. 1845. aastal avati linnas juba teine mudaravila³. Haapsalu tõmbas endale Vene tsaaririigi ülikate tähelepanu, kes eesotsas tsaari ja tema lähimate perekonnaliikmetega korduvalt veetsid Haapsalus suvepuhkust⁴. Jõukate Peterburi ja Moskva suvitajate juurdevool, kelle arv ulatus möödunud sajandi lõpul umbes 3000-ni⁵, avasoodsa turu kohalikele käsitöötoodetele, eriti koekirjalistele rätikutele.

Pärimuste kohaselt olevat haapsalu rätikute valmistamise oskus levinud ühest perekonnast, kes asunud siia elama Noarootsist⁶. Seda ei saa muidugi võtta objektiivse tõena. Silmko-

¹ Haapsalu rätikute tootmise 100. juubelit reklaamis kodanlik ajakirjandus 1933. a. Vt. *Lääne Elu*, 2. dets. 1933.

² G. R a u d v e r, Haapsalu. Tln., 1965, lk. 25.

³ *Ibid.*, lk. 26.

⁴ *Ibid.*, lk. 26—28.

⁵ *Sakala*, 31. juuli 1886; *Postimees*, 25. sept. 1890.

⁶ *Päevaleht*, 2. dets. 1933.

